

«بیت‌الاحزان» یا «مسجد فاطمه» و واکاوی ماهیت تاریخی آن

عمار ابوطالبی^۱

چکیده

در منابع مرتبط با بقیع تا قرن پنجم، از جایی به نام «مسجد فاطمه» سخن به میان آمده و برای آن کارکردهای مختلفی ذکر شده است. از اواخر قرن ششم به بعد نیز نام «بیت‌الاحزن» در منابع نمایان شده و بارها پیرامون آن سخن گفته شده است. از سوی دیگر برخی با استناد به گزاره‌های تاریخی معتقدند «مسجد فاطمه» در واقع قبر فاطمه علیها السلام بوده است. تعدادی از فقهای فریقین نیز به استحباب اقامه نماز در «بیت‌الاحزن» فتوا داده‌اند. با این وجود ابهامات فراوانی درباره این دو مکان وجود دارد؛ مانند اینکه آیا دو مکان، دو جای مستقل هستند یا دو نام برای یک مکان؟ اگر دو مکان هستند، چه نسبتی با هم دارند؟ ماهیت تاریخی آنها چیست؟ «مسجد» مقدم بوده است یا «بیت‌الاحزن»؟ کدام فاطمه در این مکان مدفون است؟ و...

این مقاله به روش تاریخی - روایی اثبات خواهد کرد که این دو تعبیر به مکانی واحد در «دار علی علیه السلام» در بقیع اشاره دارد و آن قبر نیز برای فاطمه بنت اسد است.
کلمات کلیدی: بیت‌الاحزان، مسجد فاطمه، دار علی علیه السلام، بقیع، بقعه اهل بیت علیهم السلام، فاطمه زهرا علیها السلام، فاطمه بنت اسد علیها السلام.

۱. دکتری شیعه‌شناسی، پژوهشگر تاریخ اسلام و تاریخ حرمین (ab.ammar1376@chmail.ir).

بیان مسئله

در توصیف مدفن فاطمه بنت اسد علیها السلام (م. ۴ق) از دو عبارت «مسجد» و «قبر فاطمه» استفاده شده است که مکان «مسجد» را در نزدیکی مدفن عباس بن عبدالمطلب گزارش کرده‌اند. برخی گزارش‌ها نیز از تجهیز صدیقه طاهره علیها السلام، محل اقامه عزا و اندوه ایشان در مصیبت پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله و محل عبادتشان در بقیع سخن گفته‌اند. از اواخر قرن ششم به بعد، کارکرد دیگری برای این مکان ذکر شده و اصطلاح «بیت‌ال‌حزن»، «بیت‌الاحزان»، «مسجد‌ال‌حزن» و «قبة‌ال‌حزن» بارها در منابع مختلف آمده است؛ به گونه‌ای که در سه قرن اخیر، کارکرد غالب در شش قرن اول، یعنی «مسجد» یا «مسجد فاطمه»، فراموش شده است.

اکنون این سؤالات مطرح می‌شود که بین «مسجد فاطمه» و «بیت‌ال‌حزن» چه ارتباطی برقرار است؟ این مکان اصالتاً مسجد بوده و بعد به بیت‌ال‌حزن و مقبره تبدیل شده است یا برعکس؟ و ماهیت اصلی و نخستین این مکان چیست؟ نجفی از محققان معاصر، که با این ابهامات مواجه شده است، می‌گوید:

از آنچه در منابع آمده، به دست می‌آید مکانی که بدان بیت‌ال‌حزن می‌گفتند خانه‌ای بوده که فاطمه علیها السلام در آنجا در سوگ پدرش می‌گریسته و بعدها به مقبره او و آنگاه مسجد فاطمه بدل شده است ... در سیر تاریخی این بنا، چندین مجهول داریم؛ آن خانه از آن چه کسی بوده است؟ آیا مقبره فاطمه همان‌جاست؟ چرا و چگونه آنجا مسجدی به نام فاطمه [شده] و محل سوگواری او به بیت‌ال‌حزن یا بیت‌الاحزان [مشهور] شده است؟ (نجفی، ۱۳۸۶ش، ج ۱، ص ۴۴۹-۴۵۰)

از سوی دیگر منابع تاریخی از وجود «خانه امیرالمؤمنین علیه السلام» و نیز جایی در بقیع، که به عنوان «خانه فاطمه» شناخته می‌شده، نام برده‌اند. همین مسئله سبب می‌شود سؤالات دیگری درباره این مکان به ذهن متبادر شود که آیا بین «محل تجهیز و نماز صدیقه طاهره علیها السلام» و «دار علی علیه السلام و بیت فاطمه علیها السلام» در بقیع نسبتی

برقرار است؟ و آیا «مسجد فاطمه یا بیت‌ال‌حزن» با «خانه امیرالمؤمنین علیه السلام یا بیت فاطمه علیها السلام» در بقیع نسبتی دارد؟ برخی منابع این خانه را «مدفن فاطمه علیها السلام» دانسته‌اند که سؤال دیگری را ایجاد می‌کند؛ اینکه چه کسی و در چه تاریخی در این مکان دفن شده است.

این مقاله درصدد است با بررسی منابع تاریخی، فقهی و کلامی و گزارش‌های سفرنامه‌ها و... به همه این سؤالات پاسخ دهد.

پیشینه

کتاب‌های تاریخ مدینه و تاریخ اسلام، وجود چنین اماکنی در نزدیکی قبور ائمه بقیع علیهم السلام را گزارش کرده‌اند؛ در این مقاله ضمن بیان کارکردهای این مکان، به این منابع و آنچه درباره آن گفته‌اند، اشاره خواهیم کرد. در سفرنامه‌ها نیز وجود ساختمانی در نزدیکی قبه اهل بیت علیهم السلام گزارش شده که به آن نیز خواهیم پرداخت؛ اما نکته مهم آن است که شاید منابع قرون ابتدایی، به دلیل روشن بودن موضوع برای خودشان و منابع متأخر، به دلیل مجهول بودن موضوع، درصدد پاسخ‌گویی به سؤالات این مقاله نبوده‌اند.

کتاب‌های متعددی درباره بقیع نگاشته شده است؛ اما نویسندگان اهل سنت به بیت‌الاحزان یا مسجد فاطمه نپرداخته‌اند. (حاتم عمر طه و محمد انور البکری، ۱۴۲۴ق؛ صالح السلامة، ۱۴۳۸ق؛ کعکی، ۲۰۱۲م، ج ۴) میان تألیفات شیعیان درباره بقیع (الهاجری، ۱۴۱۱ق؛ حسینی شیرازی، ۱۴۲۰ق؛ عسگرپور، ۱۳۹۵ش) سه کتاب، مفصل‌تر از دیگران به این موضوع پرداخته‌اند.

نجفی با نقل گفتار برخی منابع تاریخی، این خانه را بیت‌الاحزان می‌داند، اما در ادامه با استناد به مطالب سمهودی (م. ۹۱۱ق) می‌گوید:

معلوم می‌شود که فاطمه علیها السلام در محل مذکور خانه‌ای داشته یا در آنجا خانه‌ای بوده که به آن رفت و آمد می‌کرده است. اما اینکه خانه از آن چه کسی بوده، بر من معلوم نشد. همین قدر می‌دانم که در محدوده خانه‌های بنی‌هاشم جای داشته است.

وی پس از طرح سؤالاتی درباره این مکان، که پیش‌تر بدان‌ها اشاره کردیم، می‌گوید: «همه مورخان مدینه بی‌آنکه اسناد تاریخی چنین پرسش‌هایی را ارائه دهند، از بیت‌الحزن به عنوان یکی از اماکن زیارتی مدنی‌ها و از بقاع دیدنی زائران مدینه یادها کرده‌اند». وی این بخش را با تعیین موقعیت بیت‌الاحزان به پایان رسانده است. (نجفی، ۱۳۸۶ش، ج ۱، ص ۴۴۸-۵۵۲)

محمدصادق نجمی (م. ۱۴۳۲ق) بیش از دیگران درباره این مکان مطلب نوشته است. او نیز با استناد به منابع متأخر، این مکان را بیت‌الاحزان دانسته و با توجه به شرایط آن روز، بیشتر درصدد اثبات وجود چنین مکانی برآمده است. وی با نام بردن از مسجد فاطمه، اساساً، مسجد بودن بیت‌الاحزان را رد می‌کند. (نجمی، ۱۳۸۶ش، ص ۱۶۹-۱۸۷) محمدامین امینی نیز با استناد به منابع متأخر، این مکان را محل حزن و اندوه صدیقه طاهره علیها السلام دانسته است. وی با نقل برخی روایات، معتقد است صدیقه طاهره علیها السلام در جایی از بقیع اقامه نماز داشته‌اند، اما مکان آن را مشخص نمی‌کند. (امینی، ۱۴۲۸ق، ص ۱۰۹-۱۱۱)

درباره شخصیت و حیات پُربرکت صدیقه طاهره علیها السلام، کتاب‌های فراوانی نوشته شده است که عموماً با استناد به منابع متأخر، این مکان را بیت‌الحزن خوانده‌اند؛ به‌گونه‌ای که به سایر کارکردهای آن هیچ اشاره‌ای نکرده‌اند. (حسنی، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۱۰؛ حسینی عاملی، بی‌تا، ص ۴۳؛ رحمانی همدانی، ۱۳۷۸ش، ص ۵۳۶ و ۷۸۵؛ محمدباقر بن محمدتقی مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۳، ص ۱۵۵-۲۱۸) برخی از این منابع نیز فقط به جمع‌آوری اقوال مختلف درباره محل حزن بودن این خانه، آن هم بدون اتکا به منابع دست اول، بسنده کرده‌اند. (انصاری، زنجانی، خوئینی، بی‌تا، ج ۱۴، ص ۱۸۵-۱۹۶)

به‌رغم تحقیقات فراوانی که در عرصه مدینه‌شناسی یا تبیین شخصیت و زندگانی صدیقه طاهره علیها السلام صورت گرفته و کتاب‌های اصیل و مرجعی که در این دو حوزه نگاشته شده است، مؤلفان این آثار یا متوجه این ابهامات نشده‌اند

یا برای آنها جوابی نیافته‌اند. از این رو تاکنون ارتباط این اماکن و وقایع تاریخی مجهول مانده است.

کارکردهای گزارش شده این مکان و بررسی سیر تاریخی آنها

مکانی در نزدیکی مزار ائمه بقیع علیهم‌السلام بوده است که منابع تاریخی و روایی برای آن کارکردهای مختلفی ذکر کرده‌اند که براساس تاریخ گزارش یا وفات گزارشگر بدین ترتیب است:

۱. مسجد

ابن شبّه (م. ۲۶۲ق) معتقد است فاطمه بنت اسد علیها‌السلام را در مسجدی دفن کردند که در آن زمان آن را قبر فاطمه می‌نامیدند. (ابن شبه نمیری، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۱۲۳) آن‌گاه با بیان مدفن عباس بن عبدالمطلب، آن مسجد را برابر مزار عباس معرفی می‌کند. (همان، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۱۲۷) این توصیف نشان می‌دهد هرچند در آن زمان، آن مکان را قبر فاطمه می‌گفتند، اما همچنان به‌عنوان مسجد شناخته می‌شده است. سمهودی (م. ۹۱۱ق) با استفاده از بیان ابن شبه، معتقد است روی قبر فاطمه بنت اسد علیها‌السلام مسجدی بنا شده که با قبر او شناخته می‌شده است. (سمهودی، ۲۰۰۱، ج ۳، ص ۲۷۶) در نیمه دوم قرن چهارم نیز از این مکان با نام مسجد یاد شده است. («وصف مکه و وصف المدینة الطيبة و وصف بیت المقدس»، ۱۳۹۳ق، ص ۳۵۴) شیخ صدوق (م. ۳۸۱ق) و شیخ مفید (م. ۴۱۳ق) نیز از این مسجد یاد کرده‌اند. (ابن بابویه، ۱۳۶۳ق، ج ۲، ص ۵۷۷؛ مفید، بی‌تا، ص ۱۸۹)

۲. مدفن فاطمه بنت اسد علیها‌السلام

همان‌طور که گذشت ابن شبه و سمهودی معتقدند فاطمه بنت اسد علیها‌السلام در جای مسجد فاطمه دفن شده است. از این رو این مکان مدفن اوست.

۳. محل تغسیل و تکفین حضرت زهرا علیها السلام

ابوالعباس حسنی (م. ۳۵۳ق) با روایتی از قول امیرالمؤمنین علیه السلام، آورده است: پس از آنکه صدیقه طاهره علیها السلام در خانه کنار مسجدالنبی صلی الله علیه و آله وفات یافت، او را به خانه دیگر منتقل کردیم و در یکی از اتاق‌های آنجا با کمک اسما بنت عمیس او را غسل دادیم. (ابوالعباس الحسنی، بی تا، ص ۲۵۱)

طبق گزاره‌های تاریخی خانه دیگر امیرالمؤمنین علیه السلام همان «دار علی علیه السلام» در بقیع است. در اوایل قرن یازدهم، برخی افراد گفته‌اند تجهیز و تکفین صدیقه طاهره علیها السلام در بیت‌الاحزان صورت گرفته است. (فرشی، ۱۳۹۵ق، ص ۹۷)

۴. محل اقامه نماز بر صدیقه طاهره علیها السلام

در نیمه دوم قرن چهارم، متنی تاریخی ضمن صحبت از بقیع می‌گوید: «مقابل قبر امام حسن علیه السلام جایی است که امیرالمؤمنین علیه السلام آنجا بر صدیقه طاهره علیها السلام نماز خوانده و اکنون آنجا مسجدی بنا شده است.» («وصف مکه و وصف المدينة الطیبة و وصف بیت المقدس»، ۱۳۹۳ق، ص ۳۵۴)

۵. عبادتگاه و مصلاهی حضرت زهرا علیها السلام

شیخ صدوق (۳۸۱ق) در کتاب *الحج* پس از بیان زیارت‌نامه ائمه بقیع علیهم السلام می‌گوید: «در مسجدی که آنجاست هشت رکعت نماز زیارت بخوان که گفته می‌شود اینجا محل عبادت صدیقه طاهره علیها السلام بوده و ایشان آنجا نماز اقامه کرده است.» (ابن بابویه، ۱۳۶۳ش، ج ۲، ص ۵۷۷) فضل‌الله بن روزبهان نیز در سال ۹۰۹ قمری مسجد الحزن را محل عبادت حضرت زهرا علیها السلام دانسته است. (فضل‌الله بن روزبهان، ۱۳۷۵ش، ص ۱۴۷) مجلسی اول (م. ۱۰۷۰ق) نیز در سال ۱۰۶۶ قمری همین مطلب را بیان کرده است. (مجلسی، ۱۴۱۴ق، ج ۸، ص ۵۲۱)

۶. مسجد فاطمه

غزالی (۵۰۵ق) اولین نفری است که از این مکان با نام مسجد فاطمه یاد کرده و اقامه نماز در آنجا را مستحب دانسته است. (غزالی، بی تا، ج ۳، ص ۴۷۴) پس از او، ابن بشکوال از مورخین و محدثین اندلس در سال ۵۳۴ قمری قبر ابوهارون زاهد را کنار امام حسن علیه السلام و مقابل مسجد فاطمه معرفی کرده است. (غرناطی و ابن ابار، ۱۴۲۹ق، ج ۵، ص ۲۲۳) اندکی بعد، ابن مازہ در سال ۵۵۲ قمری گفته است: «[زائر] به مسجد فاطمه رود، نزدیک به تربت حسن بن علی و آنجا نماز کند». (ابن مازہ، ۱۳۹۲ش، ص ۲۰۸) سخاوی (م. ۹۰۲ق) نیز مسجد فاطمه را به عنوان یکی از مساجد مدینه معرفی کرده است. (سخاوی، ۲۰۰۹م، ج ۱، ص ۱۲۳) سمهودی معتقد است بیت‌ال‌حزن همان مکان معروف به مسجد فاطمه است. (سمهودی، ۲۰۰۱م، ج ۳، ص ۳۰۳) طاش کبری زاده در نیمه دوم قرن دهم هجری، زائران را به اقامه نماز در مسجد فاطمه سفارش کرده است. (طاش کبری زاده، ۱۴۲۲ق، ج ۳، ص ۹۵) حامدی، فقیه مالکی نیز در سال ۱۲۹۷ قمری مسجد‌ال‌حزن را به عنوان یکی از دو مسجد بقیع گزارش کرده است. (حامدی، ۱۴۳۴، ص ۹۶)

۷. خانه حزن و اندوه

شیخ صدوق با روایتی، صدیقه طاهره علیها السلام را به عنوان یکی از گریه‌کنندگان (بکائون) شمرده است و می‌گوید: «اهل مدینه به ایشان گفتند شما با گریه‌هایت موجب اذیت ما شده‌ای، پس از آن صدیقه طاهره علیها السلام به احد می‌رفت و پس از ندبه و زاری به مدینه بازمی‌گشت». (ابن بابویه، ۱۳۷۶ش، ص ۱۴۱) برحسب جست‌وجوی نگارنده، این روایت قدیمی‌ترین سند درباره کثرت بکای صدیقه طاهره علیها السلام و اعتراض مدنیان است که در آن سخنی از بقیع و بیت‌ال‌حزن به میان نیامده است.

برای اولین بار ابن جبیر در سال ۵۸۰ قمری از این مکان با عنوان بیت‌ال‌حزن

یاد کرده و آن را «خانه فاطمه علیها السلام» دانسته است. (ابن جبیر، ۲۰۰۸م، ص ۱۵۵) هروری (م. ۶۱۱ق) یکی از اماکن موجود در بقیع را بیت‌ال‌حزن گفته که به عقیده او قبر صدیقه طاهره علیها السلام نیز در آن واقع شده است. (هروری، بی‌تا، ص ۸۰) یک نویسنده شیعه در سال ۶۹۰ قمری، در شرحی که بر شهاب الاخبار قضاعی (م. ۴۵۴ق) نوشته است، می‌گوید:

فاطمه در فراق حضرت مصطفی صلی الله علیه و آله چندان بگریست که مدنیان به فریاد افتادند و گفتند که محفل و مجلس ما را منعص می‌دارد. فاطمه چون این بشنید با علی علیه السلام بازگفت تا از برای او به گورستان بقیع خانه بنیاد نهاد و نام آن «بیت‌الاحزان» بر نهاد و فاطمه علیها السلام شب و روز در فراق سید صلی الله علیه و آله می‌گریست تا آنگاه که به نزدیک خدا شد. (قضاعی، ۱۳۶۱ش، ص ۲۸۷)

با وجود بررسی فراوان، در متون شیعی برای بیت‌ال‌حزن داده‌ای قدیمی‌تر از این متن نیافتیم.

فیروزآبادی نیز در سال ۷۸۲ قمری از بیت‌ال‌حزن سخن گفته، اما در تطبیق خطا کرده و مدفن ابراهیم را بیت‌ال‌حزن نامیده است. (فیروزآبادی، ۲۰۰۲م، ج ۲، ص ۵۰۹) فضل‌الله بن روزبهان در سال ۹۰۹ قمری از جایی در بقیع با نام مسجد‌ال‌حزن، که محل عبادت و حزن صدیقه طاهره علیها السلام بوده، یاد کرده است و می‌گوید: «بسیاری از اهل مکاشفه معتقدند اینجا مدفن صدیقه طاهره علیها السلام است». (فضل‌الله بن روزبهان، ۱۳۷۵ش، ص ۱۴۷) دیار بکری (م. ۹۶۶ق) نیز با بحث از مدفن حضرت زهرا علیها السلام، یکی از اقوال مدفن ایشان را مسجد فاطمه می‌داند که در زمان او به بیت‌الاحزان شهرت داشته است (دیار بکری، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۷۶). مجلسی دوم (م. ۱۱۱۰ق) می‌گوید: در کتابی روایتی درباره شهادت صدیقه طاهره علیها السلام دیده که هرچند آن را از منبع قابل اتکایی اخذ نکرده، اما علاقه‌مند است آن را نقل کند. (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۳، ص ۱۷۴) در این روایت آمده است بزرگان مدینه نزد امیرالمؤمنین علیه السلام رفتند و از گریه‌های شبانه‌روزی

حضرت زهرا علیها السلام، که مانع آسایش و کار آنها شده است، گلایه کردند. پس از آن امیرالمؤمنین علیه السلام خارج از شهر و در بقیع جایی را برای ایشان درست کرد تا در آن به عزاداری برای پیامبر صلی الله علیه و آله پردازد. (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۳، ص ۱۷۷) حضیکی (م. ۱۸۹ق) نیز تصریح دارد که اتاق پشت بقعه اهل بیت علیهم السلام به بیت الحزن شناخته می‌شود. (حضیکی، ۱۴۳۲م، ص ۱۶۰) کتانی حسنی در سال ۱۳۲۱ قمری از این مکان با نام قبة الحزن یاد کرده است. (کتانی الحسنى، ۲۰۰۵م، ص ۲۲۷)

بیان این نکته خالی از لطف نیست که چون گریه‌ها و سوزوگداز صدیقه طاهره علیها السلام در واقع اعتراضی مظلومانه به سیاست‌های حاکم بود، از این رو آنها تحمل نکردند و ایشان را مجبور کردند برای گریستن در مصیبت پیامبر صلی الله علیه و آله از جوار مسجدالنبی صلی الله علیه و آله به بقیع برود. (عاملی، بی تا، ج ۱، ص ۳۳۵)

۸. مدفن صدیقه طاهره علیها السلام

هروی (م. ۶۱۱ق) اولین نفری است که این مکان را مدفن صدیقه طاهره علیها السلام دانسته است. (هروی، بی تا، ص ۸۰) پس از او ابن عساکر (م. ۶۸۶ق)، (ابن عساکر دمشقی، بی تا، ص ۸۸) آق شهری (م. ۷۳۹ق)، (آق شهری، ۲۰۱۰م، ج ۱، ص ۱۶۰) یحیی بن حمزه (م. ۷۴۹ق)، (یحیی بن حمزه، بی تا، ج ۴، ص ۴۶۱-۴۶۰) سخاوی (سخاوی، ۲۰۰۹م، ج ۱، ص ۱۲۳) و فضل‌الله بن روزبهان در سال ۹۰۹ قمری (فضل‌الله بن روزبهان، ۱۳۷۵ش، ص ۱۴۷) همین نظریه را ارائه کرده‌اند.

سمهودی سه نظریه درباره مدفن صدیقه طاهره علیها السلام نقل کرده است که یکی از آنها تدفین ایشان در مسجد فاطمه (بیت الحزن) است. البته وی دفن ایشان در بقعه اهل بیت علیهم السلام را ارجح اقوال دانسته و وجود یا عدم وجود قبری داخل بیت الحزن را مسکوت گذاشته است. (سمهودی، ۲۰۰۱م، ج ۳، ص ۲۸۸-۲۸۹) پس از سمهودی، دیار بکری نیز یکی از اقوال درباره مدفن صدیقه طاهره علیها السلام را

همین مکان دانسته است. (دیاربکری، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۷۶) بنا بر برخی گزارش‌ها در سال ۱۰۶۶ قمری اهل سنت این مکان را مدفن صدیقه طاهره علیها السلام می‌دانستند. (مجلسی، بی‌تا، ج ۸، ص ۵۲۱) ایازخان قشقایی نیز در سال ۱۳۴۱ قمری این مکان را یکی از اقوال مدفن ایشان گفته است. (قشقایی، ۱۳۸۸ ش، ص ۱۴۷) بنابراین از قرن هفتم به بعد همواره افرادی معتقد بودند که اینجا مقبره صدیقه طاهره علیها السلام است.

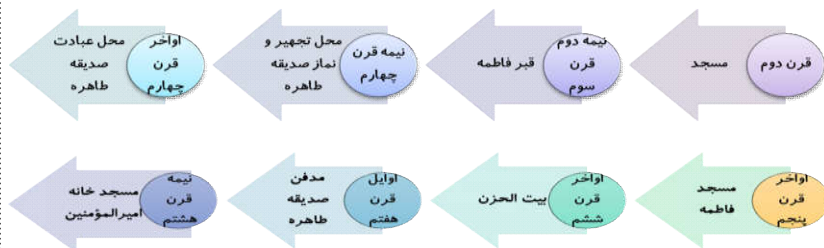
۹. مسجد خانه امیرالمؤمنین علیه السلام

یحیی بن حمزه (م. ۷۴۹ق)، فقیه و امام زیدی، معتقد است مکان بیت الحزن مسجدی در خانه امیرالمؤمنین علیه السلام بوده که بعدها مدفن صدیقه طاهره علیها السلام و تعدادی از فرزندان ایشان شده است. (یحیی بن حمزه، بی‌تا، ج ۴، ص ۴۶۰-۴۶۱) سمهودی نیز معتقد است بیت الحزن بخشی از خانه امیرالمؤمنین علیه السلام بوده که امروزه در آن خانه صورت چندین قبر وجود دارد. (سمهودی، ۲۰۰۱م، ج ۳، ص ۳۰۴)

در کل می‌توان گفت کارکردهای ذکرشده برای این مکان عبارتند از: محل عبادت، تجهیز، نماز و مزار صدیقه طاهره علیها السلام و محل حزن و اندوه ایشان برای پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله که همگی با صدیقه طاهره علیها السلام مرتبط است.

با بررسی کارکردهای گفته شده براساس اولین گوینده، مشخص می‌شود تا نیمه اول قرن سوم این مکان را مسجد دانسته‌اند، اما از نیمه قرن سوم، به قبر فاطمه شهرت یافته است. در نیمه قرن چهارم آنجا را محل تجهیز و نماز صدیقه طاهره علیها السلام گفته‌اند و اواخر همین قرن از این مکان با عنوان محل عبادت حضرت زهرا علیها السلام یاد شده است. در اواخر قرن پنجم از تعبیر مسجد فاطمه استفاده شده است و در اواخر قرن ششم برای اولین بار این مکان را بیت الحزن گفته‌اند. در اوایل قرن هفتم نیز برخی معتقد بودند اینجا مدفن صدیقه طاهره علیها السلام است و در نیمه قرن هشتم نیز گفته شده این مکان مسجد خانه امیرالمؤمنین علیه السلام

بوده و پس از آن کارکرد جدیدی برای این مکان ذکر نشده است.

اما بررسی سیر تاریخی تعابیر استفاده شده برای این مکان، نشان دهنده تغییر یا تحول اعتقاد مردم به ماهیت این مکان است. تقریباً تا اوایل قرن پنجم اینجا را به عنوان مسجد می‌شناختند و در اواخر قرن پنجم آن را مسجد فاطمه نامیدند. برای اولین بار، از اواخر قرن ششم از آن با تعبیر بیت الحزن یاد شده است و اواخر قرن هفتم آن را بیت الاحزان نامیدند. در قرن هشتم برای آن تعبیر مسجد و بیت الحزن به کار رفته است. در قرن دهم تعابیر مسجد فاطمه، مسجد الحزن، بیت الحزن و بیت الاحزان استفاده شده است. از اواخر قرن دهم تا اواخر قرن سیزدهم از سه عبارت «بیت الحزن»، «بیت الاحزان» یا «مسجد الحزن» استفاده شده است؛ اما در اوایل قرن چهاردهم به آن «قبة الحزن»، و در نهایت از دهه سوم قرن چهاردهم تا کنون به آن بیت الاحزان گفته‌اند. ما همه کارکردها و تعابیر استفاده شده برای این مکان را براساس تاریخ در جدول زیر فراهم آورده‌ایم.

کارکردها و تعابیر استفاده شده برای این مکان در طول تاریخ اسلام				
تاریخ	نام	کارکرد	تعبیر	توضیحات
نیمه اول قرن سوم		مسجد	مسجد	
م. ۲۶۲	ابن شبه	قبر فاطمه	قبر فاطمه	مدفن فاطمه بنت

کارکردها و تعابیر استفاده‌شده برای این مکان در طول تاریخ اسلام

توضیحات	تعبیر	کارکرد	نام	تاریخ
اسد				
		محل غسل صدیقه طاهره <small>رضی الله عنه</small>	ابوالعباس حسنی	۳۵۳. م
	مسجد	محل اقامه نماز بر صدیقه طاهره <small>رضی الله عنه</small>	ناشناس	نیمه دوم قرن چهارم
توصیه به اقامه نماز		محل عبادت صدیقه طاهره <small>رضی الله عنه</small>	شیخ صدوق	۳۸۱
توصیه به اقامه نماز	مسجد	مسجد	شیخ مفید	۴۱۳. م
استحباب اقامه نماز	مسجد فاطمه	مسجد	غزالی	۵۰۵. م
توصیه به اقامه نماز			ابن مازہ	۵۵۲. م
			ابن بشکوال	۵۷۸. م
	بیت‌الحرزن	خانه خزن و آندوه	ابن جبیر	۵۸۰
		مدفن صدیقه طاهره <small>رضی الله عنه</small>	هروی	۶۱۱. م
مسجد فاطمه	بیت‌الاحزان		السیواسی	۶۸۱. م
مدفن صدیقه طاهره <small>رضی الله عنه</small>	مسجد فاطمه		ابن بلدجی	۶۸۳. م
	بیت‌الاحزان	مدفن صدیقه طاهره <small>رضی الله عنه</small>	ابن عساکر	۶۸۶. م
	بیت‌الحرزن	خانه خزن و آندوه	ناشناس	سال ۶۹۰
	مسجد	مدفن صدیقه طاهره <small>رضی الله عنه</small>	آق شهری	۷۳۹. م
مدفن صدیقه	مسجد	مسجد دار علی <small>رضی الله عنه</small>	یحیی بن	۷۴۹. م

کارکردها و تعابیر استفاده شده برای این مکان در طول تاریخ اسلام

تاریخ	نام	کارکرد	تعبیر	توضیحات
	حمزه			طاهره <small>رضی الله عنهما</small>
در سال ۷۸۲	فیروزآبادی		بیت الحزن	
م. ۹۰۲	سناخوی	مدفن صدیقه طاهره <small>رضی الله عنهما</small>	مسجد فاطمه	
۹۰۹	روزبهان	محل عبادت و حزن صدیقه طاهره <small>رضی الله عنهما</small>	مسجد الحزن	
م. ۹۱۱	سمهودی	خانه حزن و اندوه / مسجد	بیت الحزن	
نیمه دوم قرن دهم	طاش کبری زاده			سفارش به نماز در این مکان
م. ۹۶۶	دیار بکری	مدفن صدیقه طاهره <small>رضی الله عنهما</small> و مسجد فاطمه	بیت الاحزان	استحباب اقامه نماز
قرن ۱۱	فرشی	محل غسل صدیقه طاهره <small>رضی الله عنهما</small>		
م. ۱۱۸۹	حضیکى		بیت الحزن	
سال ۱۲۳۱	کرناتکی		بیت الاحزان	(کرناتکی، ۱۳۸۹، ص ۳۷۵)
۱۲۹۷	حامدی		مسجد الحزن	
۱۳۰۳	علی بن موسی		قبه الاحزان	(علی بن موسی، بی تا، ص ۱۱)

کارکردها و تعابیر استفاده‌شده برای این مکان در طول تاریخ اسلام

تاریخ	نام	کارکرد	تعبیر	توضیحات
۱۳۲۱	کتانی حسنی		قبة الحزن	
۱۳۴۱	ایاز خان قشقایی	مدفن صدیقه طاهره <small>علیها السلام</small>	بیت الاحزان	

هرچند برخی منابع مهم، که در قرون مختلف به توصیف بقیع و بقعه‌های آن پرداخته‌اند، هیچ اشاره‌ای به این مکان نکرده‌اند، اما این جدول نشان می‌دهد در طول تاریخ اسلام همواره این محل شناخته‌شده بوده است. این منابع با وجود آنکه این مکان ساختمانی در پشت بقعه اهل بیت علیهم السلام بوده و زائران به آن رفت‌وآمد می‌کردند، آن را کوچک شمرده و از آن نامی به میان نیاورده‌اند. اسامی این منابع را براساس تاریخ وفات مؤلف یا تاریخ تألیف کتاب در جدول زیر آورده‌ایم.

منابع مهمی که از مسجد فاطمه هیچ نامی به میان نیاوردند					
نام کتاب یا مؤلف و تاریخ وفات یا تألیف کتاب					قرن
		رحلة عبدی (عبدی، ۱۴۱۹ق)	اتحاف الزائر (ابن عساکر الدمشقی، بی تا)	اخبارالمدينة (ابن نجار، ۲۰۰۶م)	هفتم
بهجة النفوس (مرجانی، بی تا)	تحقیق النصره (مراغی، ۱۴۳۰ق)	التعرف (مطری، ۱۴۲۶ق)	تاج المفرق (بلوی، بی تا)	الروضة الفردوسية (آقشهري، ۲۰۱۰م)	هشتم
				اثارة الترغيب (خوارزمی، بی تا)	نهم
			الدرر الفرائد (انصاری، الجزیری، ۱۳۸۴م)	الجواهر المنظم (هیتمی، ۱۴۳۴ق)	دهم
	الرحلة العیاشية (عیاشی، ۲۰۰۶م)	ذراع مدینه (فرشی، ۱۳۹۵ق)	عمدة الاخبار (عباسی، بی تا)	جواهر الثمينة (حسینی مدنی، ۱۴۱۷ق)	یازدهم
			الرحلة الحجازية (شرقی الفاسی، ۲۰۱۴م)	الحقیقه و المجاز (نابلسی، ۱۹۹۸م)	دوازدهم
				رحلة المکناسی (مکناسی، ۲۰۰۳م)	سیزدهم

این جدول نشان می دهد از قرن هفتم به بعد همیشه به این مکان شریف بی توجهی می شده است و بیشترین بی توجهی به آن در قرن هشتم صورت گرفته است؛ یعنی همان دورانی که برخی از مهم ترین منابع تاریخ مدینه به

نگارش درآمده‌اند. ابن نجار (م. ۶۴۳ق)، ابن عساکر (م. ۶۷۶ق)، آق شهری (م. ۷۳۹ق)، مطری (م. ۷۴۱ق)، ابن حجر هیتمی (م. ۹۷۳ق)، سید کبریت حسینی (م. ۱۰۳۳ق)، عیاشی (م. ۱۰۷۲ق) و نابلسی (م. ۱۱۰۵ق) از مهم‌ترین افرادی هستند که کتاب‌های آنها در تاریخ مدینه جزو منابع مرجع به حساب می‌آید، اما از این مکان نامی به میان نیاورده‌اند.

اعمال توصیه‌شده به زائران این مکان

پس از آشنایی با کارکردها و تعبیر استفاده‌شده برای این مکان، لازم است برای درک بهتر ماهیت این محل، اعمال سفارش‌شده برای آن را بررسی کنیم. فقیهان و بزرگان مذاهب اسلامی همیشه به اقامه نماز در این مکان تأکید کرده یا فتوا داده‌اند که شیخ صدوق اولین نفر از ایشان است. (ابن بابویه، ۱۳۶۳ش، ج ۲، ص ۵۷۷) پس از وی شیخ مفید گفته است نماز زیارت هر کدام از ائمه، جداگانه در این مسجد اقامه شود. (مفید، بی‌تا، ص ۱۸۹) ابوحامد غزالی با توصیه به اقامه نماز در این مکان، آن را مستحب شمرده است. (غزالی، بی‌تا، ج ۳، ص ۴۷۴). ابن مازه فقیه حنفی در سفرنامه مناسکش می‌گوید: «زائر[ان] به مسجد فاطمه رود، نزدیک به تربت حسن بن علی و آنجا نماز کند». (ابن مازه، ۱۳۹۲ش، ص ۲۰۸) کمال‌الدین السیواسی (م. ۶۸۱ق) (السیواسی، بی‌تا، ج ۳، ص ۱۸۲) و ابن بلدجی (م. ۶۸۳ق) دیگر فقیهان حنفی گفته‌اند زائر در این بقعه نماز بخواند. (ابن بلدجی، ۱۴۲۶ق، ج ۱، ص ۱۹۰)

دیار بکری قاضی و مورخ مکی (م. ۹۶۶ق) می‌گوید مستحب است زائر به این مکان رفته و در آنجا نماز اقامه کند. (دیاربکری، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۷۶) مجلسی اول (م. ۱۰۷۷ق) در سال ۱۰۶۶ قمری و فیض کاشانی (م. ۱۰۹۱ق) نیز خطاب به زائران ائمه بقیع علیهم‌السلام می‌گویند نماز زیارت را در مسجدی که آنجا هست اقامه کنید. (فیض کاشانی، بی‌تا، ج ۱۴، ص ۱۳۷۸؛ مجلسی، بی‌تا، ج ۸، ص ۵۲۱).

این همه فتوا یا سفارش به اقامه نماز در این مکان خاص، کنار کارکردهای پیش گفته، می تواند مؤیدی بر مسجد بودن این مکان باشد. اکنون باید موضوع تدفین فاطمه را در این بقعه بررسی کنیم. بدین منظور لازم است نخست اصالت قبر منسوب به فاطمه در بقعه اهل بیت علیهم السلام را بررسی کنیم.

اصالت قبر ششم در بقعه اهل بیت علیهم السلام

چهار امام شیعیان و جناب عباس در بقعه اهل بیت علیهم السلام مدفون هستند. در قبله مزار امام حسن علیه السلام قبری است که شیعیان آن را به جناب فاطمه بنت اسد و اهل سنت آن را به صدیقه طاهره علیها السلام نسبت می دهند. منابعی که در قرن های دوم تا پنجم هجری، درباره بقیع مطلب نوشته اند، ضمن صحبت از محدوده دفن امام حسن علیه السلام یا بقعه اهل بیت علیهم السلام عمدتاً فقط به مزار امام حسن علیه السلام و عباس اشاره کرده اند. هر چند همین منابع معتقدند امام حسن علیه السلام کنار مادرشان دفن شده اند، اما هیچ کدام کنار قبور امام حسن علیه السلام و عباس، مزار مشخصی را به عنوان مزار صدیقه طاهره علیها السلام معرفی نکرده اند. (ابوطالبی و صفری فروشانی، ۱۳۹۷ش)

مسعودی (م. ۳۴۶ق) در سال ۳۳۲ قمری سنگ مزار اهل بیت علیهم السلام در بقیع را گزارش کرده است که روی آن نوشته: «این قبر فاطمه علیها السلام دختر پیامبر صلی الله علیه و آله، حسن بن علی، علی بن الحسین، محمد بن علی و جعفر بن محمد علیهم السلام است». (مسعودی، بی تا، ص ۲۶۰) شیخ مفید (م. ۴۱۳ق) نیز صدیقه طاهره علیها السلام و امام حسن علیه السلام را مدفون در یک قبر می داند. (مفید، بی تا، ص ۱۷۸) هر چند در توصیف بقیع انگیزه های مذهبی پررنگ بوده است، اما با توجه به عنایتی که مسلمانان به بقیع و مدفن منسوبان پیامبر صلی الله علیه و آله داشته اند، بعید است مزار ایشان وجود داشته باشد و بدان اشاره نشود. پس باید گفت تا قرن ها در بقیع از قبر منسوب به ایشان اثری نبوده است.

ابوالحسن هروی (م. ۶۱۱ق) در اواخر قرن ششم کتابی در معرفی مزارهای

مختلف نوشته است. وی در آن کتاب با صحبت از بقیع می‌گوید: «قبر صدیقه طاهره علیها السلام در بیت الاحزان است و قول ضعیفی نیز معتقد است او در قبه‌ای که الآن فرزندش در آن است مدفون شده است». (هروی، بی‌تا، ص ۸۰) اما او همچنان وجود چنین قبری را در بقعه گزارش نمی‌کند.

پس از ابوالحسن هروی، ابن نجار (م. ۶۴۳ق) با بحث از مدفن امام حسن علیه السلام به سنگ قبری که در آنجا یافت شده و بر روی آن نوشته شده «هذا قبر فاطمة بنت رسول الله صلی الله علیه و آله و سلم»، اشاره می‌کند. وی می‌گوید: «بنابراین [مزار] صدیقه طاهره علیها السلام در همین قبه و با امام حسن علیه السلام است و شایسته است در این مکان به او سلام شود». (ابن نجار، ۲۰۰۶، ص ۴۵۶) محب‌الدین طبری (م. ۶۹۴ق) می‌گوید:

برادری به من خبر داد ابوالعباس مرسی [از بزرگان طریقت شاذلیه و متوفای ۶۸۶ قمری] (مقریزی، ۱۴۲۷ق، ج ۱، ص ۳۳۴) هنگام زیارت بقیع روبه‌روی قبه عباس ایستاده و به صدیقه طاهره علیها السلام سلام می‌داده. گفته می‌شود در مکاشفه‌ای قبر صدیقه طاهره علیها السلام را به او نشان داده‌اند. من کماکان به این خبر معتقدم چون به صداقت آن شیخ ایمان دارم. (طبری، ۱۴۲۸ق، ج ۱، ص ۲۲۷)

بنابراین تا اواخر قرن هفتم هجری در بقعه اهل بیت علیهم السلام قبری منسوب به صدیقه طاهره علیها السلام وجود نداشته است. تا اینکه مطری (م. ۷۴۱ق) به عنوان اولین نفر، چنین قبری را در این بقعه گزارش کرده (مطری، ۱۴۲۶ق، ص ۱۱۹) و پس از او فیروزآبادی نیز از این قبر سخن گفته است. (فیروزآبادی، ۲۰۰۲م، ج ۲، ص ۵۱۰) آن‌گاه سمهودی با بیان نظرات مختلف پیرامون مزار صدیقه طاهره علیها السلام و پس از نقل مکاشفه مرسی می‌گوید: «ارجح اقوال آن است که مزار ایشان در بقعه و کنار امام حسن علیه السلام است». (سمهودی، ۲۰۰۱م، ج ۳، ص ۲۸۹) فرشی در سال ۱۰۳۷ قمری گفته است: «مقبره فاطمه زهرا علیها السلام به روایتی در آنجاست؛ در محراب آن قبه». (فرشی، ۱۳۹۵ق، ص ۹۷)

محمدباقر مجلسی (۱۱۱۰ق) اولین کسی است که از وجود یک ضریح داخل بقعه اهل بیت علیهم السلام خبر می‌دهد. او با توصیف این بقعه می‌گوید:

در ضلع قبله [جنوب] بقعه چسبیده به دیوار، قبری است که روی آن ضریحی است و عامه گمان می‌کنند قبر صدیقه طاهره علیها السلام است... درحالی‌که اشتباه است... و [این] قبر فاطمه بنت اسد است که ائمه علیهم السلام کنار او دفن شده‌اند.

(مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۸، ص ۲۹۸)

بنابراین از اوایل قرن هشتم به‌مرور قبری منسوب به صدیقه طاهره علیها السلام در بقعه اهل بیت علیهم السلام پیدا، و تقریباً از اوایل قرن یازدهم تثبیت شد. درحالی‌که از نیمه دوم قرن دوم همواره وجود قبر فاطمه بنت اسد در مسجد فاطمه (بیت‌ال‌حزن) گزارش شده است که از وجود چنین قبری در این مسجد نمی‌توان به‌راحتی گذشت.

موقعیت جغرافیایی و توصیف این مکان

اکنون لازم است بدانیم این مکان دقیقاً در کدام قسمت از بقیع بوده و چه شکلی داشته است. ابن شبه می‌گوید مسجد فاطمه روبه‌روی قبر عباس است. (ابن شبه نمیری، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۱۲۷) اما وی به مکان دقیق آن اشاره نمی‌کند. شاید سمهودی اولین کسی است که نشانی دقیقی از این محل ارائه کرده و می‌گوید این مسجد در جنوب شرقی قبه اهل بیت علیهم السلام است. (سمهودی، ۲۰۰۱م، ج ۳، ص ۲۸۹) در سال ۱۲۵۳ قمری همین نشانی با بیانی دیگر ارائه شده است. (کیکاووس میرزا، بی‌تا، ص ۵۰۷) سیدمصطفی عطار (م. ۱۳۹۸ق)، شهردار اسبق مدینه، با توجه به سوابق و شناختش از مدینه، درباره محل بیت‌الاحزان می‌گوید: «تحقیقات زیادی انجام دادم و آنچه می‌توان به عنوان بیت‌الاحزان خواند، همان محل مجاور قبور اهل بیت علیهم السلام در بقیع است.» (نجفی، ۱۳۸۶ش، ج ۱، ص ۴۵۲)

با این وجود شاید یعقوب میرزای تبریزی اولین نفری باشد که فاصله این دو مکان شریف را بیان کرده است. وی در سال ۱۲۸۵ قمری این فاصله را سی قدم گفته است. (تبریزی، ۱۳۸۹ش، ص ۴۴۱) در سال ۱۳۳۱ قمری نیز فاصله را

همین مقدار گفته‌اند. (ابوالقاسم مرجانی، ۱۳۸۹ش، ص ۷۷۶) البته آیت‌الله محمدعلی العمروی (م. ۱۴۳۱ق) فاصله بارگاه ائمه بقیع تا بیت‌الاحزان را حدود ده تا پانزده متر گفته و تأکید کرده که به‌طور قطع این فاصله از پانزده متر تجاوز نمی‌کرده است (اندره، ۱۳۷۹ش، ص ۱۲۵). جمع بین این دو قول نیز این‌گونه است؛ کسانی که فاصله را سی قدم گفته‌اند آن را از ورودی شمالی بقعه تا مسجد فاطمه حساب کرده‌اند و مرحوم عمروی فاصله بین دو ساختمان را بیان کرده است که در این صورت هر دو به هم نزدیک خواهند بود. در مجموع با لحاظ تصاویر به‌جای‌مانده از بقیع در اواخر دوره عثمانی معلوم می‌شود این ساختمان در فاصله حدود بیست متری جنوب شرقی بقعه اهل بیت علیهم‌السلام قرار داشته است.

در سال ۱۲۹۷ قمری گزارش شده که این ساختمان محرابی داشته و داخلش حفره‌ای بوده است که آن را محل نشستن صدیقه طاهره علیها‌السلام معرفی کرده‌اند. (حسام السلطنه، ۱۳۷۴ش، ص ۱۵۲) از آنجاکه بسیاری اندیشمندان، مسجد فاطمه را یکی از احتمالات مزار صدیقه طاهره علیها‌السلام می‌دانستند، سمت چپ این محراب، ضریحی چوبی و سبزرنگ توصیف شده است. (حسام السلطنه، ۱۳۷۴ش، ص ۱۵۲) در اوایل قرن چهارم درباره حفره موجود در محراب مسجد فاطمه، که موضوعی بدون سند و مدرک است، گفته شده که در آنجا نخلی با معجزه حضرت زهرا علیها‌السلام روییده است! (فراهانی، ۱۳۸۹ش، ص ۲۴۰) زائری ایرانی در سال ۱۳۱۵ قمری ضمن گزارش ضریح و محراب، گفته در آن محراب نماز خوانده و آن زمان شایع بوده که حضرت فاطمه علیها‌السلام در آن ضریح مدفون است. (کازرونی، ۱۳۸۹ش، ص ۲۷۲)

جمع‌بندی

در قرن چهارم روبه‌روی مزار امام حسن علیه‌السلام ساختمانی بوده که آن را مسجد می‌دانستند و بعدها به قبر فاطمه شناخته شد. در طول تاریخ همواره این مکان

را مسجدی در بقیع می‌شناختند که مدت زیادی، از آن با عنوان «مسجد فاطمه» و زمانی هم «مسجدالحزن» یاد شده است؛ ولی به‌مرور و به دلایلی که برای ما معلوم نشد این نام به بیت‌الْحَزْن تغییر یافت. پس از آنکه روشن شد آنجا عبادتگاه صدیقه طاهره علیها السلام بوده است، مسجد فاطمه هم منسوب به ایشان شد، نه فاطمه بنت اسد.

از سوی دیگر تقریباً همه کسانی که از این محل با عنوان بیت‌الْحَزْن، مسجدالْحَزْن، قبه‌الْحَزْن یا بیت‌الْأَحْزَان یاد کرده‌اند، وجه تسمیه آن را اقامه عزای صدیقه طاهره علیها السلام برای پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله ذکر کرده‌اند. بنابراین همان‌طور که سمهودی تصریح کرده، مسجد فاطمه و بیت‌الْحَزْن دو اسم برای یک مکان بوده است. جالب است بدانیم پس از مجلسی، در جامعه شیعی هرکس از بیت‌الْأَحْزَان سخن گفته، مطالبش را به مجلسی و منبع غیر قابل اتکای او استناد داده است.

از زمان ابن شَبَّه تا تخریب بقیع در سال ۱۳۴۴ قمری همواره اشخاصی این مکان را یکی از اماکنی می‌دانستند که شاید مدفن صدیقه طاهره علیها السلام باشد و در آنجا ایشان را زیارت می‌کردند. هرچند ابن شَبَّه و سمهودی قبر موجود در این مسجد را متعلق به فاطمه بنت اسد می‌دانند، اما از اوایل قرن هفتم به بعد مورخین و محدثین اهل سنت، آن را به فاطمه بنت رسول‌الله صلی الله علیه و آله نسبت می‌دهند. جالب است که در همین ایام، برای اولین بار مزار فاطمه بنت اسد در بیرون بقیع معرفی می‌شود. در منابع مختلف درباره مدفن فاطمه بنت اسد صحبت شده و مقاله‌ای درباره مدفن ایشان از همین قلم منتشر شده و در آن اثبات شده است که مدفن فاطمه بنت اسد در ابتدای بقیع امروزی قرار داشته و مزار منسوب به ایشان در انتهای بقیع عاری از صحت است. (ابوطالبی و صفری فروشانی، ۱۳۹۷)

در قرن هشتم با اتکا به یک مکاشفه، قبر جدیدی در قبه اهل بیت علیهم السلام پیدا شد که آن را به صدیقه طاهره علیها السلام نسبت دادند و پس از آن قبر موجود در مسجد فاطمه به‌مرور به فراموشی سپرده شد. به نظر می‌رسد با توجه به اصیل

نبودن مزار ششم در بقعه اهل بیت علیهم السلام و تعبیر ابن شبه درباره مدفن فاطمه بنت اسد، مسجد فاطمه در واقع مدفن فاطمه بنت اسد است که در تاریخ همواره به خطا آن را به صدیقه طاهره علیها السلام نسبت داده بودند.

برخی منابع کهن یا منابع فقهی و حدیثی گزاره‌هایی درباره مسجد فاطمه دارند که نشان می‌دهد این مکان بخشی از خانه امیرالمؤمنین علیه السلام در بقیع و محل عبادت صدیقه طاهره علیها السلام بوده که یا در زمان حیات ایشان به عنوان مسجد خانه امیرالمؤمنین علیه السلام استفاده می‌شده یا اینکه بعدها به واسطه آنکه حضرت زهرا علیها السلام آنجا عبادت می‌کرد، به مسجد بدل شده است.

از سوی دیگر می‌دانیم که در ایام رحلت فاطمه بنت اسد (م. ۴ق)، (ابن جوزی، ۱۳۷۶ق، ص ۲۰) امیرالمؤمنین علیه السلام که تنها دو سال از ازدواجشان با صدیقه طاهره علیها السلام گذشته بود، (اربلی، ۱۳۸۱ق، ج ۱، ص ۳۶۴) در بیت فاطمه علیها السلام کنار مسجدالنبی صلی الله علیه و آله ساکن بوده است. به نظر می‌رسد زمانی که ایشان قصد داشته در بقیع منزلی بنا کند، قبر مادرشان را نیز داخل ملک خود قرار می‌دهد و بر روی آن مسجدی بنا می‌کند. صدیقه طاهره علیها السلام در این مسجد و کنار مزار فاطمه بنت اسد عبادت می‌کرده که پس از رحلت پدرشان همان‌جا برای ایشان عزاداری می‌کرده است؛ همان‌گونه که گاهی کنار مزار حضرت حمزه نیز برای پدرشان عزاداری می‌کرده است.

بنا بر گزارش‌های موجود، پس از شهادت صدیقه کبری، امیرالمؤمنین علیه السلام ایشان را در محل عبادتشان غسل داده و در همین مسجد بر پیکر مطهر دختر رسول خدا صلی الله علیه و آله نماز اقامه کرده است. هرچند اولین بقعه‌های بقیع در اواخر قرن پنجم ساخته شده‌اند، (ابوطالبی، ۱۳۹۹ش، ص ۸۸) اما براساس آنچه تاکنون گفته‌ایم، اولین بنای روی قبور در قرن سوم و به صورت مسجد روی قبر فاطمه بنت اسد بوده است؛ مشروط بر اینکه ساختمانی که امیرالمؤمنین علیه السلام به عنوان مسجد در خانه‌شان بنا کرده است، بعداً تخریب شده باشد و در حدود قرن سوم مجدداً مسجد را ساخته باشند.

نتیجه‌گیری

مسجد مقابل مزار امام حسن علیه السلام که به «قبر فاطمه» معروف بوده، هر چند از اواخر قرن ششم آن را «بیت‌ال‌حزن» خواندند، اما از قرن چهارم به بعد چهره‌های سرشناسی از فقیهان فریقین به استحباب اقامه نماز در این مکان فتوا داده و زائران بقیع را به این مهم توصیه و سفارش کرده‌اند که مؤیدی بر مسجد بودن آن است.

مکانی که مدفن فاطمه بنت اسد است بعدها بخشی از خانه امیرالمؤمنین علیه السلام و مسجد آن و محل عبادت و اندوه صدیقه طاهره علیه السلام در مصیبت پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله و پس از مدتی محل تجهیز و نماز ایشان علیه السلام می‌شود. در یک جمله، این مکان مسجد فاطمه علیه السلام و مزار فاطمه بنت اسد و حد جنوبی «دار علی علیه السلام» در بقیع است.

منابع

١. آق شهري، محمد بن احمد (٢٠١٠م).
الروضة الفردوسية والحضرة القدسية،
تحقيق و تقديم قاسم السامرائي، مؤسسة
الفرقان للتراث الإسلامى، لندن.
٢. ابن بلدجى، عبدالله بن محمود
(١٤٢٦ق). الاختيار لتعليل المختار، تحقيق
عبدالطيف محمد عبدالرحمن، دار الكتب
العلمية.
٣. ابن جبير، محمد بن احمد (٢٠٠٨م).
تذكرة بالأخبار عن اتفاقات الأسفار،
المؤسسة العربية للدراسات و النشر، دار
السويدى، ج١-١.
٤. ابن شبة، عمر بن شبة (١٤١٠ق). تاريخ
المدينة المنورة، تحقيق فهم محمد شلتوت،
دارالفكر، بيروت.
٥. ابن عساكر، عبد الصمد بن عبد الوهاب
(بى تا). إتحاف الزائر و إطفاف المقيم للسائر
فى زيارة النبى ﷺ، تحقيق حسين محمد،
شركة دار الأرقم بن أبى الأرقم.
٦. ابن مازة، محمد بن عمر (١٣٩٢ش).
لطائف الأذكار، رسول جعفریان، نشر علم.
٧. ابن نجار، محمد بن محمود (٢٠٠٦م).
الدرة الثمينة فى اخبار المدينة، تحقيق
صلاح الدين بن عباس شكر، مركز بحوث و
دراسات المدينة المنورة.
٨. ابن جوزى، يوسف بن قزاوغلى
(١٣٧٦ش). تذكرة الخواص من الأمة فى
ذكر خصائص الأئمة، الشريف الرضى.
٩. ابوالعباس الحسنى، احمد بن ابراهيم
(بى تا). المصاييح فى السيرة، تحقيق عبدالله
بن عبدالله الحوثى.
١٠. ابوطالبى، عمار (١٣٩٩ش). «توسعه و
تحول ساخت و ساز در بقیع براساس
گزارش هاى تاريخى»، فصلنامه علمى
ترويجى ميقات حج، ویژه نامه بقیع، (١١١)،
ص ٨١-١١٦.
١١. ابوطالبى، عمار و صفرى فروشانى، نعمت
الله (١٣٩٧ش). «كاوشى درباره مدفن فاطمه
بنت اسد»، پژوهشنامه حج و زیارت، (٦)،
ص ١٠٩-١٣٥.
١٢. اربلى، على بن عيسى (١٣٨١ش).
كشف الغمة فى معرفة الأئمة (ط- القديمة)
بنى هاشمى، ج١-٢.
١٣. امينى، محمد امين (١٤٢٨ق). بقیع
الغرق فى دراسة شاملة، مشعر.
١٤. اندره، ورنر (١٣٧٩ش). جامعه شيعه
نخاوله در مدينه منوره، ترجمه رسول
جعفریان، دليل ما، قم.
١٥. انصارى جزيرى، عبدالقادر بن محمد
(١٣٨٤ق). الدرر الفرائد المنظمة فى اخبار
الحاج و طريق مكة المعظمة، المطبعة

- السلفیه.
۱۶. انصاری زنجانی خوئینی، اسماعیل (بی تا). الموسوعة الكبرى عن فاطمة الزهراء عليها السلام، دليل ما، قم.
۱۷. بلوی، خالد بن عیسی (بی تا). تاج المفرق فی تحلیه علماء المشرق، تحقیق حسن السائح، صندوق احیاء التراث الاسلامی.
۱۸. تبریزی، یعقوب میرزا (۱۳۸۹ش). حج منصور، نشر علم.
۱۹. حاتم، عمر طه و محمد، انور البکری (۱۴۲۴ق). بقیع الغرقد، مكتبة الحلبي.
۲۰. حامدی، اسماعیل بن موسی (۱۴۳۴ق). الرحلة الحامدية الى الديار الحجازية، (تحقیق سعید اورزوق، دار الكتب العلمية).
۲۱. حسام السلطنه (۱۳۷۴ش). سفرنامه مکه، رسول جعفریان، نشر مشعر.
۲۲. حسنی، هاشم معروف (بی تا). سیرة الأئمة الإثنی عشر عليهم السلام، الشریف الرضی، ج ۱-۲.
۲۳. حسینی شیرازی، سید محمد (۱۴۲۰ق). البقیع الغرقد، مرکز الرسول الاعظم صلى الله عليه وآله وسلم.
۲۴. حسینی عاملی، تاج الدین بن علی (بی تا). التتمة فی تواریخ الأئمة عليهم السلام، مؤسسة البعثة، قسم الدراسات الإسلامية، ج ۱.
۲۵. حسینی مدنی، محمد کبریت (۱۴۱۷ق). الجواهر الثمينة فی محاسن المدينة، دار الكتب العلمية.
۲۶. حضیکي، احمد بن محمد (۱۴۳۲ق). الرحلة الحجازية، تحقیق عبدالعالی المدبر، مرکز الدراسات و الابحاث و احیاء التراث الربطه المحمديه للعلماء.
۲۷. خوارزمی، محمد بن اسحاق (بی تا). إشارة الترغیب و التشویق إلى المساجد الثلاثة و البيت العتیق، مكتبة نزار مصطفى الباز، ج ۱-۲.
۲۸. دیار بکری، حسین بن محمد. (بی تا). تاریخ الخميس فی أحوال أنفس النفیس، دار صادر، ج ۱-۲.
۲۹. رحمانی همدانی، احمد (۱۳۷۸ش). فاطمة الزهراء عليها السلام بهجة قلب المصطفى صلى الله عليه وآله وسلم، منیر، ج ۱-۱.
۳۰. سخاوی، محمد بن عبدالرحمن (۲۰۰۹م). التحفة اللطيفة فی تاریخ المدينة الشریفه، مرکز بحوث و دراسات المدينة المنورة.
۳۱. سمهودی، علی بن عبدالله (۲۰۰۱م). وفاء الوفا باخبار دار المصطفى، تحقیق قاسم السامرائی، مؤسسة الفرقان للتراث الإسلامی، ج ۱-۵.
۳۲. سیواسی، کمال الدین محمد (بی تا). شرح فتح القدير، دار الفكر، دليل ما، قم.
۳۳. شرقی الفاسی، محمد بن الطیب (۲۰۱۴م). الرحلة الحجازية، تحقیق نورالدین شوبد، دار السويدي للنشر و التوزيع.
۳۴. شیخ صدوق، محمد بن علی (۱۳۶۳ش). من لایحضره الفقیه، جماعة

- المدرسين فى الحوزة العلمية بقم، مؤسسة النشر الإسلامى، قم.
۳۵. _____، (۱۳۷۶ش). **أمالى شيخ صدوق**، كتابجى.
۳۶. صالح السلامة، منصور (۱۴۳۸ق). **الاصابة فيمن دفن بالبيع من الصحابة**، دار الامام مسلم للنشر و التوزيع.
۳۷. طاش كبرىزاده، احمد بن مصطفى (۱۴۲۲ق). **مفتاح السعادة و مصباح السيادة فى موضوعات العلوم**، دار الكتب العلمية.
۳۸. الطبرى، احمد بن عبدالله (۱۴۲۸ق). **ذخائر العقبى فى مناقب ذوى القربى**، تحقيق سامى الغريرى، دار الكتاب الاسلامى.
۳۹. عاملى، جعفر مرتضى (بى تا). **مأساة الزهراء عليها السلام**، دار السيرة، ج ۱-۲.
۴۰. عباسى، احمد بن عبدالحميد (بى تا). **عمدة الاخبار فى مدينة المختار**، تحقيق محمد طيب الانصارى، اسعد درابزونى الحسينى.
۴۱. عبدرى، محمد بن محمد (۱۴۱۹ق). **رحلة العبدرى**، على ابراهيم كردى، دار سعدالدين للطباعة و النشر.
۴۲. عسگرپور، وهاب (۱۳۹۵ق). **شيعيان بقيق**، دار التهذيب.
۴۳. عياشى، عبدالله بن محمد (۲۰۰۶م). **الرحلة العياشيه**، تحقيق سعيد الفاضلى، دار السويدى للنشر و التوزيع.
۴۴. غرناطى، أحمد بن إبراهيم و ابن ابار، محمد بن عبدالله (۱۴۲۹ق). **الصلة مع التكملة و صلة الصلة**، خلف بن عبد الملك ابن بشكوال، جلال اسيوطى، دار الكتب العلمية، منشورات محمد على بيضون.
۴۵. غزالى، محمد بن محمد (بى تا). **احياء علوم الدين**، دار الكتاب العربى.
۴۶. فراهانى، محمد حسين (۱۳۸۹ش). **سفرنامه مكه**، نشر علم.
۴۷. فرشى (۱۳۹۵ش). **ذراع مدينه**، نشر مورخ.
۴۸. فضل الله بن روزبهان (۱۳۷۵ش). **وسيلة الخادم إلى المخدوم** در شرح صلوات چهارده معصوم عليهم السلام، انصاريان، ج ۱.
۴۹. فيروزآبادى، محمد بن يعقوب (۲۰۰۲م). **المغانم المطابة فى معالم طابة**، مركز بحوث و دراسات المدينه المنوره، ج ۱-۴.
۵۰. فيض كاشانى، محمد بن شاه مرتضى (بى تا). **الوافى**، مكتبة الإمام أميرالمؤمنين على عليه السلام العامة، ج ۱-۲۶.
۵۱. قشقايى، ايازخان (۱۳۸۸ش). **سفرنامه حج**، پرويز شاكرى، كتابخانه موزه و مركز اسناد مجلس شوراى اسلامى.
۵۲. قضاعى، محمد بن سلامه (۱۳۶۱ش). **شرح فارسى شهاب الأخبار**، شركت انتشارات علمى و فرهنگى، ج ۱.
۵۳. كازرونى، ملاابراهيم (۱۳۸۹ش).

- سفرنامه مکه، نشر علم.
۵۴. کتانی الحسنى، محمد بن جعفر (۲۰۰۵م). الرحلة السامية الى الاسكندرية و مصر و الحجاز و البلاد الشامية، (تحقيق محمد حمزه بن على الكتاني، دار ابن حزم.
۵۵. كرناتكى، حافظ محمد عبدالحسين (۱۳۸۹ش). تذكرة الطريق، به تصحيح رسول جعفریان، نشر علم، تهران.
۵۶. كعكى، عبدالعزيز بن عبد الرحمن (۲۰۱۲م). معالم المدينة المنورة بين العمارة و التاريخ الجزء التاسع المواضع و البقاع، شركة سروات للطباعة و النشر.
۵۷. كيكاووس ميرزا (بى تا). مسالك السالكين، مورخ.
۵۸. مجلسى، محمدباقر بن محمدتقى (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، جمعى از محققان، دار إحياء التراث العربى.
۵۹. مجلسى، محمدتقى (۱۴۱۴ق). لوامع صاحبقرانى المشتهر بشرح الفقيه، مؤسسه اسماعيليان.
۶۰. مراغى، ابوبكر بن حسين (۱۴۳۰ق). تحقيق النصره بتلخيص معالم دار الهجرة، تحقيق ابوعقوب نشأت كمال، دار الفلاح للبحث العلمى و تحقيق التراث.
۶۱. مرجانى، ابوالقاسم (۱۳۸۹ش). سفرنامه مکه، نشر علم.
۶۲. مرجانى، عبدالله بن عبدالملك (بى تا). بهجة النفوس و الاسرار فى تاريخ دارالهجرة النبى المختار، تحقيق محمد عبدالوهاب فضل، دارالغرب الاسلامى، ج ۱- ۲، (نشر اثر اصلى ۲۰۰۲)
۶۳. مسعودى، على بن حسين (بى تا). التنبيه و الإشراف، دار الصاوى، ج ۱.
۶۴. مطرى، محمد بن احمد (۱۴۲۶ق). التعريف بما انتت الهجرة من معالم دار الهجرة، تحقيق سليمان الرحيلي، دار الملك عبدالعزيز.
۶۵. مفيد، محمد بن محمد (بى تا). كتاب المزار: مناسك المزار (مفيد)، المؤتمر العالمى لألفية الشيخ المفيد، ج ۱.
۶۶. مقرئزى، احمد بن على (۱۴۲۷ق). المقفى الكبير، تحقيق محمد يعلاوى، دار الغرب الإسلامى.
۶۷. مكناسى، محمد بن عبدالوهاب (۲۰۰۳م). رحلة المكناسى، تحقيق محمد بوكبوت، دار السويدى للنشر و التوزيع.
۶۸. نابلسى، عبدالغنى (۱۹۹۸م). الحقيقة و المجاز فى رحلة بلاد الشام و مصر و الحجاز، تحقيق رياض عبدالحميد مراد، دار المعرفة.
۶۹. نجفى، محمد باقر (۱۳۸۶ش). مدينة شناسى (ويرايش جديد)، مشعر، ج ۱- ۲.
۷۰. نجمى، محمدصادق (۱۳۸۶ش). تاريخ حرم ائمه بقیع عليه السلام و آثار ديگر در مدينه منوره، مشعر.
۷۱. وصف مكة و وصف المدينة الطيبة و

وصف بيت المقدس (١٣٩٣ق). العرب، ٨
(٥ و ٦).

٧٢. الهاجرى، يوسف (١٤١١ق). البقيع قصة
تدمير آل سعود، مؤسسة البقيع لحياء
التراث، لندى.

٧٣. هروى، على بن ابوبكر (بى تا).
الإشارات إلى معرفة الزيارات، مكتبة الثقافة
الدينية، ج ١.

٧٤. هيمى، احمد بن حجر (١٤٣٤ق).
الجوهر المنظم فى زيارة قبر الشريف
النبوى المكرم، دار الحاوى.

٧٥. يحيى بن حمزة (بى تا). الانتصار على
علماء الأمصار، تحقيق عبدالوهاب بن على
المؤيد، مؤسسة الإمام زيد بن على الثقافية.